

ФОРМУВАННЯ АРХІТЕКТУРНОГО АНСАМБЛЮ ПЕЧЕРСЬКОЇ ОБИТЕЛІ В XI–XIII СТОЛІТТЯХ

На дніпровських схилах на південь від стародавнього Києва, неподалік від замської резиденції великих князів київських у селі Берестові існували печери, що отримали назву Варязьких. Існує кілька версій щодо цієї назви. Одні дослідники доводять, що до офіційного хрещення Русі печери використовували для усамітнення і богослужінь християни з варязької дружини, що перебувала на службі у князів київських [1, с. 102]. Інші наголошують, що в печерах варяги переховували награбоване під час військових походів майно [2]. Можливо, назва печер пов'язана з варягом Шимоном (у православному хрещенні Симон), який задовго до будівництва головного храму монастиря — Успенського собору — побачив його майбутній образ. Шимон передав обителі безцінні реліквії, які правили за божественну міру при зведенні храму.

Саме у Варязьких печерах, як повідомляє літопис, оселився прп. Антоній Печерський після повернення з прощі до Святої Землі.

Як спершу виглядали Варязькі печери, — через брак джерел невідомо. На найдавнішому плані лаврських печер, що зберігся до нашого часу та датується 1638 роком, зображений лише вхід до Варязьких печер на схилі з боку Дніпра. План додавався до книги «Тератургіма» печерського ченця Афанасія Кальнофойського. В поясненні до плану про місце, де зображений вхід, написано: «*Печера варягів ота розбійнича*» [3, с. 30].

Перше графічне зображення невеликої частини підземного ходу у Варязьких печерах без келій та інших приміщень фіксує гравюра 1661 року, яка додавалася до Києво-Печерського патерика, виданого за архімандрита Інокентія Гізеля.

Найбільш інформативні плани лаврських печер, в тому числі Варязьких, датуються 1744–1745 роками [4, с. 137]. На них бачимо, що Варязькі печери мають складне лабіринтоподібне планування. Два відгалуження печер, де, вірогідно, був вхід до них (а можливо, і два входи), на той час вже були зруйновані внаслідок зсуву ґрунту. Обидва відгалуження прямували до замкненої по колу галереї. Тут були влаштовані окремі приміщення, три з яких позначені на плані як келії. Без сумніву, це й була найдавніша частина Варязьких печер, де усамітнювався прп. Антоній Печерський та інші перші лаврські відлюдники.

Незабаром поруч із Варязькою печерою починається розбудова нових печер з окремим входом теж з боку Дніпра, які згодом отримали назву Дальніх. Тут нові відлюдники, які приходили до прп. Антонія, влаштовували собі окремі келії для усамітнення. Серед них був Феодосій Печерський. Його келія розташовувалася, вірогідно, неподалік від входу до цих печер. Саме тут вона позначена на плані 1638 року.

Спільна праця з розбудови печер та постійне перебування разом у невеликому просторі, безумовно, заважало усамітненню ченців. З часом ця обставина, разом з іншими чинниками, призвела до заміщення анахоретської форми чернечого життя, запровадженої прп. Антонієм, кіновітною.

Бажання продовжити анахоретське іноцтво спонукало прп. Антонія усамітнитися в келії, викопаній їм на сусідньому пагорбі. Невдовзі до нього прийшов мирянин Чернь, який узяв чернечий постриг під ім'ям Ісаакій та оселився поруч у маленькій келії «*в чотири локтя*» [5, с. 185]. Так були започатковані нові печери — Ближні.

Близько 1061 року ченці обрали собі ігумена. Оскільки ігуменами, на відміну від отців-настоятелів іноків-анахоретів, називали настоятелів кіновій, можна вважати, що саме з цього часу лаврські ченці обрали нову форму монастирського життя. Проте відлюдництво у монастирі і далі існувало у новій формі аскетичного самозречення — затвірництва.

Нові спільножительні правила чернечого життя сприяли тому, що ченці з'єднали для зручності Варязькі та Дальні печери.

Крім того, оскільки ченці мали часто збиратися разом для спільної молитви, трапези, відспівування померлих братів тощо, виникла потреба влаштувати у печерах відповідні приміщення, передусім церкви. Першим підземним храмом була Благовіщенська церква, що розташовувалася неподалік від місця, де з'єднувалися Варязькі та Дальні печери. Згодом у печерах влаштували церкву Різдва Христового. Вона розміщувалася неподалік від входу до Дальніх печер та від келії Феодосія Печерського. Це свідчить про те, що ченці розбудовували Дальні печери одночасно з двох боків: від місця їхнього з'єднання з Варязькими печерами та від входу в лабіринт з боку Дніпра.

Збільшення чисельності братії змушувало ченців влаштовувати все нові і нові келії. Значне скучення в печерах та маленькі приміщення церков заважали як усамітненню ченців, так й спільним богослужінням. Це спонукало братію вирішувати питання щодо розбудови наземного монастиря: *«Братія ж та ігумен жили в печері. А коли братії умножилося і не могли вони вміститися в печеру, то задумали вони поставити монастир зовні печери»* [6, с. 97].

Вже на початку 1060-х, за першого ігумена монастиря Варлаама, ченці побудували над печерами маленьку церковку: *«Абіє же блаженый Варлаамъ постави над печерою малу церквцюю во имя святых Богородиця, да ту братія събираются на божественое словословіе»* [7, с. 36].

Вірогідно, перший наземний храм був зведений на тому самому місці, де нині височить кам'яна церква Різдва Богородиці. У подальшому храм неодноразово перебудовували, але він завжди зберігав своє місце розташування, оскільки з містобудівної точки зору воно було дуже вдалим. Вершина Дальньопечерного пагорба виразно виділялася на тлі придніпровської височини. Тому зведення тут храму забезпечувало ефектне сприйняття його, а в подальшому й всього архітектурного ансамблю цієї частини обителі, з боку Дніпра.

За ігуменства прп. Феодосія Печерського кількість братії значно збільшилася, тому постало питання про будівництво більш просторої церкви. Праведне життя ченців приваблювало до обителі багатьох вірян, які йшли до монастиря за благословенням, порадами та зціленням. Серед них були й заможні та знатні особи, які жертвували монастирю значні кошти. Так у братії з'явилися фінансові можливості для подальшої розбудови монастирської території, яку подарував обителі Великий князь київський Ізяслав (Димитрій) Ярославич. На ній ченці звели наземну дерев'яну церкву та келії: *«Тогда бо великий сей Феодосие обрете место чисто, недалеко от печеры суще, и разумев, яко довольно есть на вознаграждение монастырю, и разбогатев благодатию Божією, и оградився верою и упованием, ...начать подвизатися населити место то. И яко же Богу помагающе ему, в мало время возградил церковь на месте том в имя святых и преславных Богородица и приснодевы Маріа и оградил, постави келіи многы, и тогда преселися от пещеры с братією на место то, в лето 6570 (1062 року — О. С.)»* [7, с. 38–39].

Відомості про існування в цей період наземних споруд на території Ближніх печер відсутні, хоча самі підземні лабіринти ченці активно використовували.

Від печер схилами йшли стежки до Дніпра, де був монастирський причал та рибалили ченці.

Для зв'язку територій Дальніх та Ближніх печер краєм пагорба було прокладено стежку, трасування якої обумовив рельєф місцевості. Перед людиною, яка йшла нею, відкривалися ефектні пейзажні ракурси.

За правління Великого князя київського Святослава (Миколи) Ярославича на горі, що височила над дніпровськими схилами, із лаврськими печерами, починається розбудова архітектурного ансамблю нових кам'яних споруд. Ця територія згодом отримала назву Верхня лавра.

Спочатку ченці побудували навколо цієї території дерев'яну огорожу, яка не тільки захищала обитель від ворогів та небажаних відвідувачів, а й асоціювалася з духовним порятунком та ізоляваністю від гріха.

У західному пряслі огорожі було влаштовано дерев'яну Святу браму — голов-

ний в'їзд до монастиря. Єдина транзитна вісь, як і нині, пролягала від цієї брами до воріт, влаштованих у південно-східній частині монастирської огорожі за віссю спуску до печер.

Вулиць та брам, які б з'єднували Печерську обитель з розташованим із північного боку Спасо-Преображенським монастирем, тоді ще не існувало. У цьому контексті цікавим є літописне повідомлення про поховання 1096 року половецького хана Тугоркана, тестя Великого князя київського Святополка Ізяславича, в якому згадані дві різні дороги, що прямували до Печерського та Спаського монастирів: «...погреблі його (Тугоркана — О. С.) на Берестовім на могилі, межи дорогою, що йде на Берестове, і другою, що йде в монастир (Печерський)» [6, с. 141].

1073 року розпочалося будівництво кам'яного головного монастирського храму — Успенського собору. Крім собору на території Верхньої лаври одна за одною зводять кілька кам'яних споруд: церкву Іоанна Предтечі, трапезнаю з церквою, Троїцьку Надбрамну церкву, кам'яний монастирський мур. Це вимагало зберігання в безпосередній близькості до об'єктів будівництва великої кількості будівельних матеріалів та виробів: плінфи, каменю, шиферних плит, дерев'яних та металевих конструкцій тощо. Поруч із будівельним майданчиком виготовляли скляні, дерев'яні та металеві вироби, випалювали вапно та цеглу, готували вапняний розчин і т. ін. Це підтвердили археологічні дослідження. У 1951 році в південно-західній частині Верхньої лаври було відкрито залишки двоярусних печей гутної майстерні, де виготовляли смальту для мозаїк та віконниць, а також кольорові полив'яні плитки для підлоги [8].

У монастирі працювали іноземні та місцеві фахівці різних спеціальностей: муляри, гончарі, теслярі, каменярі тощо, а також чимало простих робітників, які тривалий час жили поруч з об'єктами будівництва. У 1987–1988 роках [9] та у 1991 році археологи виявили у південній частині Верхньої лаври та на Близньопечерній вулиці залишки господарсько-побутового комплексу XII–XIII століть, який включав майстерні та житлові приміщення [10].

Таким чином, Верхня територія монастиря тривалий час була фактично перетворена на будівельний майданчик. З огляду на це можна припустити, що більша частина братії у цей час жила на території Дальніх та Близніх печер.

Новозбудований Успенський собор був великим тринавним, хрестовокупольним, шестистовпним храмом із виділеним нартексом, розмірами близько 22 × 33 м у плані. Його одноверхий величний і монументальний масив був суголосний масштабу природного оточення. Храм посів центральне місце на території Верхньої лаври та став головним композиційним центром архітектурного ансамблю монастиря, визначивши його подальший розвиток, а також розміщення та групування окремих його складових. Собор домінував над рештою будівель як за розміром, так і за символічним значенням.

Храм будували в 1073, 1075–1078 роках, коли Великими князями київськими, змінюючи один одного, були: Святослав, Всеволод та Ізяслав Ярославичі.

За Всеволода Ярославича собор був розписаний та 1089 року освячений, а через двадцять років (у 1109 році) біля його західного фасаду побудували невелику кам'яну каплицю над могилою доньки князя Євпраксії (Адельгейди) Всеволодівни — у другому шлюбі дружини імператора Священної Римської імперії Генріха IV.

За ігумена Іоанна I (1088–1103) коштом знатного вельможі Іоанна і його сина — печерського ченця Захарії, до північного фасаду Успенського собору прибудували невелику (розмірами 6 × 6 м) двоярусну церкву в ім'я Іоанна Предтечі. Внутрішні стовпи першого ярусу мали хрещату форму. Церква мала три апсиди, розчленовані тоненькими напівколонками. Фасади членувалися плоскими пілястрами. Церковку вінчав купол на восьмигранному барабані. Цікавим є завершення барабана: напівколонки, що містилися на його гранях, закінчувалися на рівні верху віконних перемичок та утворювали пояс закомар над вікнами. Мініатюрні розміри, вишуканість форм та стрункий стовпоподібний силует Іоанно-Предтеченської церкви підкреслювали монументальність великого Успенського храму.

При забудові монастиря ченці дотримувалися певних правил, які передбачали

концентричну планувальну і архітектурно-просторову схему та особливе функціональне зонування території. Монастирські споруди, розташовані навколо храму по периметру Соборної площі, утворювали внутрішню огорожу. При цьому лише деякі з цих будівель, наприклад, чернечі келії, бібліотека, скрипторій, могли мати двері та вікна, звернені у бік внутрішнього монастирського двору.

У межах внутрішньої огорожі стояла трапезна — найважливіша за духовним значенням споруда кіновії. Трапезна функціонально й образно тяжіла до соборної церкви. Важливе значення трапезної підкреслює традиція зведення при ній окремої церкви.

Про те, що при лаврській трапезній була церква, свідчить літописне повідомлення 1110 року: «...*Томъ же лють бысть знамение в Печерстем монастыри... яися столп огньи от земля до небесе... Сей же столп первее ста на трапезници каменеи, яко не видети бысть креста...*».

Будівля трапезної мала визначене місце у просторовій організації монастиря. Зводячи її, ченці, ймовірно, прагнули дотримуватися поширеної у деяких православних монастирях традиції розміщувати головний храм та трапезну так, аби їх входи були звернені один до одного. Як свідчать результати археологічних досліджень, трапезна Печерського монастиря розташовувалася на південний захід від Успенського собору, на відстані 18 м від нього. Це була квадратна в плані споруда 17,6 × 17,6 м. Будівля була орієнтована по сторонах світу. Сучасні дослідження виявили різнокольорові полив'яні керамічні плитки, які використовували для підлоги, та фрагменти фрескового розчину [11].

Будівництво трапезної з церквою, яке завершилося 1108 року, значною мірою фінансували син Великого князя київського Всеслава Брячиславича князь мінський і полоцький Гліб Всеславич та його дружина Анастасія — дочка князя Ярополка Ізяславича. Археологи виявили під час досліджень трапезної фрагменти голосників з княжими клеймами у вигляді тризуба з перехрестям у центральній частині. Таке клеймо, на думку дослідників, є родовим знаком князя.

У 1106 році в монастирі взяв чернечий постриг з ім'ям Микола (Святоша) онук Великого князя київського Святослава Ярославича. Останній правив Києвом у 1073–1076 роках та брав участь у закладці Успенського собору. До свого постригу прп. Микола (Святоша) був одружений з Анною, дочкою Святополка (Михайла) Ізяславича, який на той час був Великим князем київським. Правління Святополка Ізяславича (1093–1113) виявилося тривалим та в цілому сприятливим для держави та Печерського монастиря, за винятком 1096 року, коли обитель та її головний храм було пограбовано та спалено половцями. Ймовірно, князь та його третя дружина, дочка візантійського імператора Олексія I Комнина Варвара (Ірина), сприяли ремонту собору та відновленню його начиння.

Прп. Микола Святоша жив в обителі у 1106–1143 роках. Як повідомляє Києво-Печерський патерик, виконуючи чернечий послух, він спочатку був привратником біля Святої брами, а потім працював у трапезній. Особисті кошти прп. Микола передав на церковне будівництво й художнє оздоблення лаврських будівель. Можемо припустити, що ними стали кам'яна трапезна з церквою та Троїцька Надбрамна церква.

Троїцька Надбрамна церква мала розміри 10,5 × 11,0 м. Це був традиційний тип хрестовокупольного храму з одним куполом, двома ярусами з проїздом, обабіч якого були облаштовані приміщення для привратників. Церква мала фресковий живопис.

Оскільки активні будівельні роботи на території Верхньої лаври заважали усамітненню ченців, основна частина братії навіть після освячення Успенського собору жила на території Дальніх та Близьких печер. При цьому деякі ченці жили не тільки в наземних келіях, а й в печерних. Так, наприклад, у Патерику в оповіді про Федора та Василя Преподобномучеників, які померли 1098 року, написано, що перший, коли постарів, побудував собі келію над печерами, а другий жив у Варязьких печерах: «*Василій убо в печеру входить, Феодор же старости ради це печеры исходить, келію собе поставити хотя на ветхом дворе*» [7, с. 166]. Обидва брати були поховані у Варязькій печері.

На той час ченці вже використовували лаврські печери для поховання братії.

Серед перших похованих тут іноків, крім прпп. Антонія та Феодосія Печерських, Патерик згадує Ієремію Прозорливого, Даміана Цілітеля, Матфія Прозорливого, Никона Великого, Агапіта Лікаря, Григорія Чудотворця, Євстратія Преподобномученика, двадцять мулярів, які будували Успенський собор, та інших.

У XII–XIII століттях в печерах усамітнювалися багато затвірників: Авраам, Алексій, Аммон, Анатолій, Арефа, Мардарій, Софроній, Онисім, Сисой, Феофіл, ієромонах Панкратій, Пафнутій, Піор, Лаврентій та інші. Останній став 1182 року єпископом Туровським. З його «Життя» дізнаємося, що у ті часи в Печерському монастирі жило 180 ченців.

У другій половині XIII століття в обителі вже побудували основні монастирські споруди, тому більша частина братії жила, ймовірно, на території Верхньої лаври у спеціально побудованих келіях. Відтоді згадки про келії, в тому числі окремі келії ігумена та економа монастиря, неодноразово трапляються в літописах. Так, під 1167 роком повідомляється: «*І приїхав Мстислав у Печерський монастир, а за ним Володимир приїхав. І повелів йому [Мстислав] зсісти [з коня] коло економової келії, а сам ізсів коло ігуменової келії...*» [6, с. 291]. В Патерику є запис про келію прп. Миколи Святоші: «*І тако ігуменовою волею и всея братія, принужень бысть келію собі имети, юже сотвори, яже и донині есть зовома Святошина, и оград, его же своима руками посади*» [7, с. 114].

Спершу за келії, ймовірно, правили невеликі дерев'яні будиночки. Як і в пізніші часи, біля кожного з них були влаштовані палісадники. Цілком можливо, келії, як і нині, утворювали вулицю, яка прямувала від Святої брами до Успенського собору. Вулиця, поступово розширюючись від брами, перетворювалася на площу, де височів храм, який був головним композиційним об'єктом. Його монументальний об'єм одразу привертав увагу. Зазначене розпланування території створювало цікавий архітектурно-просторовий ефект: коли людина дивилася на собор від Святої брами, він уявлявся їй значно ближчим, ніж насправді, й навпаки, перспектива в бік входу до монастиря уявлялася значно глибшою, тобто шлях до нього здавався довшим. Цей прийом нагадує використання зворотньої перспективи у живопису.

У межах внутрішньої монастирської огорожі були скрипторій та бібліотека. Бібліотека, імовірно, розміщувалася в окремому приміщенні, оскільки в обителі поступово накопичилося чимало книг, переданих до монастиря у різні часи. Це не дивно, оскільки в обителі жили й творили видатні давньоруські церковні письменники і хроністи: Никон Великий, Нестор Літописець та інші. Патерик повідомляє, що в XIII столітті на хорах Успенського собору залишалися книги майстрів, які будували та оздоблювали цей храм: «*І даже до нине цели их світи у вас на полатях, и книги их греческие, хранимие в память такого чуда*» [5, с. 159]. В Патерику є згадка про ченця Іларіона, який переписував книги в келії прп. Феодосія Печерського [5, с. 78]. Близько 1156–1163 років у монастирі узяв чернечий постриг Полікарп, який продовжив печерське літописання та довів його до початку 1170-х (зберігся у складі Київського зводу 1198 року). Багато книг мав чернець Микола Святоша, які він заповів обителі. На його замовлення печерський ігумен Феодосій Грек переклав із грецької епістолю папи Лева I константинопольському патріарху Флавіану про ересь архімандрита Євтихія. До наших днів дійшов один твір, який, можливо, належав прп. Миколі Святоші. Ця пам'ятка відома в літературі під назвою «Повчання святого Панкратія про хрещення обіду і пиття». Дослідники вважають, що хрестильне чи схимницьке ім'я святого було Панкратій [12]. Чималу бібліотеку зібрав також чернець Григорій Чудотворець.

На соборній площі були колодязь та било (агіосидирон), яким скликали братію на молитву. Так, наприклад, у літописі є згадка про скликання лаврської братії перед смертю прп. Феодосія Печерського: «*Він [Феодосій — О. С.] тоді повелів зібрати братію всю. І братія ударили в било, і зібралися всі*» [6, с. 113].

Обов'язковим елементом кожного монастирського комплексу був сад, в якому росли яблуні, виноград, квіти тощо. Сад, як і сам монастир, ототожнювався із раєм. За символічну «огорожу саду» правили монастирські стіни.

У другій половині XII століття військово-політична ситуація в країні була вкрай напруженою. Зміна на київському столі великих князів, що відбувалася іноді кож-

ного року й навіть частіше, супроводжувалася грабунками та пожежами міста. Найбільш руйнівним було захоплення Києва князем суздальським Андрієм Боголюбським. Під 1171 роком літопис повідомляє: «Узятий же був Київ... І грабували вони два дні увесь город... І взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали... і всі святині було забрано. Запалений був навіть монастир Печерський святої Богородиці поганими, але Бог молитвами святої Богородиці оберіг його од біди» [6, с. 295].

Не дивно, що у ченців з'явилося бажання вдосконалити монастирську огорожу. Це було реалізовано, як повідомляє єпископ туровський Кирило, за часів ігумена Василя (1182–1197): «Тебе же даровал Бог не только церковь устроить, но и создать каменную ограду вокруг Лавры, где жилища святых и дворы преподобных» [13]. Тоді замість дерев'яної огорожі до північного та південного фасадів Троїцької Надбрамної церкви примкнув новий кам'яний мур, який оточив монастир з усіх боків. Фрагменти давньоруського муру було виявлено під час археологічних досліджень у 1951 році в південно-західній частині монастирського саду та біля південно-західного кута Микільської лікарняної церкви [14]. 1991 року ще один фрагмент давньоруського муру був відкритий у північно-західному куті Верхньої лаври з внутрішнього боку від монастирської стіни кінця XVII — початку XVIII століть [15]. Як встановили сучасні дослідження, тогочасна західна межа Верхньої території монастиря відповідала нинішній.

За межами внутрішньої огорожі обителі стояли господарські споруди, а також притулок для бідних із церквою в ім'я Св. першомученика архідиякона Стефана. Як повідомляють літописи, притулок було засновано за часів прп. Феодосія Печерського. Розташування притулку — першого з відомих у Києві благодійних закладів — можна визначити за повідомленням «Житія Феодосія Печерського»: «Се же яко б близ себе сущицима, есть же и посреди их двор иже блаженный отец наш Феодосие сотвори на пріатеі нищим, яко же всім тем единым согражденіем сограждену бити, разно же двори» [16, с. 559]. Тобто притулок був між Верхньою територією та територією Ближніх печер. На жаль, вкрай незначна площа археологічних досліджень у цьому районі не дає підстав для точнішого визначення місця його розташування.

Монгольська навала призупинила подальший розвиток архітектурного ансамблю монастиря. 1240 року храми обителі були пограбовані. Дерев'яні частини більшості монастирських споруд згоріли під час пожежі. Успенський собор втратив мурування верхніх частин будівлі. Проте кам'яні конструкції інших споруд не були пошкоджені. Як свідчать архітектурні дослідження пам'яток, повністю вціліло мурування Троїцької Надбрамної церкви та церкви Іоанна Предтечі. Значною мірою збереглася давньоруська трапезна з церквою. Ця споруда функціонувала до XV–XVI століть, коли після чергового ворожого нападу ченці не стали її відновлювати. Занедбану трапезну бачив 1584 року львівський купець Мартин Груневеґ. Він писав: «Близько при ній (Успенської церкви — О. С.) стоїть ще одна велика мурована церква, але дуже спустошена і знищена». Таким чином, після монгольської навали мурування стін та склепінь більшості споруд монастиря не були зруйновані, що значно спростило їхнє подальше відновлення.

Вже у перші роки після навали монастир знову діяв. У 1241 році в його печерах був похований прп. Памво Затвірник, а 1243 року — прп. Лукіан Священномученик.

Як відомо, у цей період київську митрополію тривалий час очолював Кирило, якому вдалося 1267 року отримати від хана Менгу-Тимура ярлик, який надавав православної церкві значні привілеї, гарантував вільне існування та захист від зазіхань на її майно. Тобто у ченців були юридичні підстави розпочати відновлення монастиря.

Джерела згадують архімандритів печерського монастиря Агапіта I та Серапіона. У 1273 році на загальноруському соборі єпископів у Києві Серапіон був поставлений на чолі Володимиро-Суздальської єпархії.

Оскільки відновлення Успенського собору вимагало значних фінансових та матеріальних ресурсів, імовірно, спочатку було відремонтовано Іоанно-Предтеченську церкву, де розпочалися богослужіння. Потім було зроблено дерев'яну добудову

кам'яних стін Успенського собору, що вціліли під час навали, та влаштовано над ними дерев'яний дах. Незабаром була, ймовірно, відновлена й Троїцька Надбрамна церква. Джерела згадують Лонгіна, воротаря Печерського, який жив у монастирі в той час. Відомі імена деяких інших лаврських ченців. Були серед них й авторники Касян, Лаврентій, Мартиній.

Таким чином, після монгольської навали монастирський архітектурний ансамбль відроджувався у тому вигляді, якого набув за часів Київської Русі.

Архітектура будівель зазначеного періоду мала яскраво відмінні ознаки. Мурування споруд виконувалося за звичною для того часу технологією «opus mixtum». Глини, з яких виготовляли будівельну кераміку, в основному були каоліновими і при випалюванні набували червонуватого або світло-жовтого кольору. Розчини готували вапняні з додаванням цем'янки. Схожим розчином обробляли поверхні мурування, які потім оформлювали під «квадр». Фасади прикрашали меандрові фризи, викладені з плінфи хрести тощо. При будівництві широко застосовували шиферні плити, особливо в місцях, де зосереджувалися навантаження від п'ят склепінь. Для полегшення склепінь використовували голосники. Фасади споруд членували пласкі пілястри, які доволі активно виступали на стінах. Їх розміщення відбивало специфіку внутрішнього розпланування споруд. Стіни були прорізані доволі вузькими вікнами, у які вставляли щити-віконниці з круглим склом. Вікна та ніші були переважно двоступінчасті та мали напівциркульне завершення. Двері були оточені перспективними порталами. На куполах височіли золоті хрести.

Зведені за таким принципом споруди утворювали архітектурний ансамбль — великий мальовничий архітектурний комплекс, що розкинувся на двох різновисоких пагорбах та в низині між ними. Вищий пагорб — Верхня лавра — був забудований переважно кам'яними спорудами та оточений кам'яним муром. Архітектурний ансамбль над Дальніми печерами складався з дерев'яних будівель. Його оточувала дерев'яна огорожа. Така сама огорожа з'єднувала по північному фронту архітектурні комплекси Дальніх та Близьких печер, а також територію між ними. Після завершення будівельних робіт на Верхній території на порівняно невеликій площі з'явилися три кам'яні храми: Успенський собор, трапезна з церквою та Троїцька Надбрамна церква. Поруч із Печерським монастирем був Спасо-Преображенський монастир, де за князівської доби теж був побудований великий кам'яний храм. Усі зазначені монументальні споруди розташовувалися таким чином, що мандрівник при підході до монастирів бачив їх часом окремо, а часом об'єднаними у загальний величний архітектурний ансамбль. Ця монументальна архітектурна композиція підкреслила та прикрасила привабливі точки живописного рельєфу Печерська.

Ансамбль вже у давнину складався природно й органічно. Його творці уявляли собі комплекс монастиря не в двомірній проекції на площині кресленика, а у тривимірному просторі, при зорово-моторному сприйнятті. Це свідчить про велику містобудівну майстерність давньоруських будівничих, про їхнє уміння гармонійно пов'язувати архітектуру з природним оточенням. Аналіз планувальної структури ансамблю Печерського монастиря свідчить, що його містобудівні особливості, закладені в XI столітті, зодчі наступних століть намагалися істотно не змінювати.

1. Реутов А. В. Лаврські печери як архітектурна пам'ятка // Дива печер лаврських. Київ: КМ Academia, 1997. 155 с.

2. Нікітенко М. М. Святі гори київські: Побудова сакрального простору ранньохристиянського Києва (кінець XII — початок XII ст.) / відп. ред. О. О. Кураєв; НАН України та ін. Київ, 2013. 484 с.

3. Афанасій Кальнофойський. Тератургимма, або чуда (Київ, 1638 року) / Комент. В. Шевчука // Хроніка 2000. Київ, 1997. № 17–18. С. 30.

4. Сіткарьова О. В. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. Київ: Довіра, 2005. 196 с.

5. Патерик Києво-Печерский: в 2 т. / ред. В. Дятлов. Киев: Типография Киево-Печерской лавры, 2009. Т. 1: Подвижники Киево-Печерской лавры XI–XV вв. и древние святыне, причисляемые к ее чудотворцам. 416 с.

6. Літопис Руський: за Іпатським списком переклав Леонід Махновець / пер. з давньорус. Л. С. Махновець; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.
7. Абрамович Д. Києво-Печерський патерик: Вступ, текст, примітки. Київ: Друкарня ВУАН, 1930. 234 с.
8. Богусевич В. А. Мастерские XII в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве // КСИА АН УССР. 1954. Вып. 3. С. 14–20; Богусевич В. А. До історії склоробного виробництва в Київській Русі // Нариси з історії техніки. Київ, 1957. Вип. 4. С. 134–144.
9. Харламов В. А., Гончар В. Н. Хозяйственно-бытовой комплекс XII–XIII вв. на территории Киево-Печерского заповедника // Древняя история населения Украины. Киев, 1991. С. 67–76.
10. Писларий И. А., Балакин С. А., Загребельный А. Н. Охранные археологические исследования на территории Киево-Печерского заповедника // Проблемы охраны, изучения и реставрации архитектурных памятников Киево-Печерской лавры. Киев: МО КПГКЗ, 1991. С. 103–105.
11. Трофіменко Г., Гончар В. Літописна трапезна Печерського монастиря в Києві / НДІТІАМ; Головкивархітектура // Архітектурна спадщина України. Київ, 2002. Вип. 5: Традиції та новаторство у містобудуванні України. С. 13–28.
12. Духовна спадщина подвижників Христа відлунням пам'яті жива: Каталог виставки. Київ: PC World Ukraine, 2001. С. 21.
13. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам: в 3 т. Санкт-Петербург, 1893–1912. Т. 2. С. 965; Еремин И. П. Литературное наследие Кирилла Туровского // ТОДРЛ. Москва; Ленинград, 1956. Т. XII. С. 340–347; Памятники литературы Древней Руси: XII век / вст. статья Д. С. Лихачева; сост. и общ. ред. Л. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева. Москва: Художественная литература, 1980. С. 290–309.
14. Богусевич В. А. Археологические раскопки в заповеднике Киево-Печерской лавры в 1951 г. // НАИА АН Украины. 1951/8–а; Асеев Ю. С., Богусевич В. А. Военно-оборонні стіни XII віку в Києво-Печерській лаврі // Вісник Академії архітектури УРСР. 1951. № 4. С. 39–45; Богусевич В. А. К вопросу о крепостных стенах XII в. Киево-Печерского монастыря // КСИА АН УССР. 1960. Вып. 9. С. 108–112.
15. Харламов В. А., Гончар В. Н., Трофіменко Г. В. Отчет об археологических раскопках хозяйственного двора вблизи корпуса № 22 на территории Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника в 1991 г. Киев, 1991. С. 16–17.
16. Закревский Н. Описание Киева: в 2 т. Москва, 1868. Т. 2. С. 456–951.

Ольга Всеволодівна Сіткарьова. Формування архітектурного ансамблю Печерської обителі в XI–XIII століттях

Анотація. Досліджено питання формування архітектурного ансамблю Києво-Печерського монастиря в XI–XIII століттях. На основі аналізу планувальної структури архітектурного ансамблю монастиря, вивчення літописних джерел та результатів архітектурно-археологічних досліджень стверджується, що містобудівні особливості комплексу, які склалися в XI–XIII століттях, істотно не змінилися упродовж наступних століть.

Ключові слова: Києво-Печерський монастир, архітектурний ансамбль, давньоруський період.

Ольга Всеволодовна Ситкарева. Формирование архитектурного ансамбля Печерской обители в XI–XIII веках

Аннотация. Изучен вопрос формирования архитектурного ансамбля Киево-Печерского монастыря в XI–XIII веках. На основании анализа планировочной структуры архитектурного ансамбля монастыря, изучения летописных источников и результатов архитектурно-археологических исследований утверждается, что градостроительные особенности комплекса, которые сложились в XI–XIII веках, существенно не изменились в последующие столетия.

Ключевые слова: Киево-Печерский монастырь, архитектурный ансамбль, древнерусский период.